

Тагаев Х.

СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ПОТЕНЦИАЛ ТУУРАЛУУ
ТҮШҮНҮКТҮН ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Тагаев Х.

ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО
ПОТЕНЦИАЛА

Kh. Tagaev

EVOLUTION OF THE CONCEPT OF SOCIO-ECONOMIC POTENTIAL

УДК: 388.245/036

Бул макалада социалдык-экономикалык потенциалдын макроэкономикалык теориясындагы өзгөчөлүктөрү баяндалат.

В этой статье рассмотрены социально-экономические различия теории потенциальной макроэкономики.

In this article are considered social-economic differences to theories potential macroeconomic

Чарбанын (экономикалык системанын) «экономикалык потенциалы» тууралуу түшүнүгү көп адабияттарда жана практикада кеңири колдонулат.

Бирок, анын мазмуну ар түрдүү адабияттарда бирдей мааниде түшүндүрүлбөйт. Ошондуктан, бирдей эле экономикалык системанын экономикалык потенциалына көп маанилүү баа берилет.

Потенциал сөзү латын тилиндеги potential деген сөздөн алынган, ал кандайдыр бир областагы мүмкүнчүлүктөрдү, кандайдыр бир каражаттардын жыйындысын, жыйналган күчтү же болбосо кубаттуулукту билдирет. Ошентип потенциал бир убакта ачык көрсөтүлгөн эле нерсе эмес, ал жабык туюк нерсе болуп да, кандайдыр бир шарттарда кайрадан ачык көрсөтүлүшү да мүмкүн.

Чоң Советтик Энциклопедияда потенциал «кандайдыр бир максаттарга жетишүү үчүн жыйналган каражаттар, мүмкүнчүлүктөр, булактар ал кайсы бир убакта мобилизацияланып кандайдыр бир аракетти жасоочу, мисалы бир планды ишке ашырууда, бир маселени чечүүдө же болбосо айрым бир адамдардын, коомдун, мамлекеттин кайсы бир областындагы мүмкүнчүлүктөрү» деп түшүндүрүлөт.

Н.Г. Игнатенко жана В.П. Руденко «потенциал» сөзү адабияттарда ар түрдүү маанилерде кандай жыштыкта колдонуларын төмөнкүчө көрсөтүшкөн:

Терминдин мааниси	колдонулган жыштыгы (%)
Топ	42
Кубаттуулук	18
Мүмкүнчүлүк	16
Өндүрүмдүүлүк	11

Физикада потенциал түшүнүгү бир объекттин анык бир күчтөрдүн жардамында сан менен көрсөтүлгөн аткарган жумушунун чоңдугу деп

каралат. Өз алдынча турган нерсенин потенциалын аныктоого болбойт, бирок анын потенциалын башка бир «эталон» же «потенциал камтуучу» нерсенин потенциалы менен өлчөсө болот.

Физикадан алынган «потенциал» түшүнүгү экономикалык географияда кеңири колдонулууда. Мисалы, экономикалык географияда өз алдынча турган кубулуштардын өз ара аракеттенишин жана активденишин изилдеген учурда Ньютондун гравитациялык модели сыяктуу гравитациялык модел колдонулат. Айрым учурларда мындай модел региондун демографиялык потенциалын анализдөөдө пайдаланылат.

Гравитациялык моделдер, потенциалдардын жана мейкиндикте өз ара аракеттенишкен күчтөрдүн моделдери регионалдык диффузионизм жана мейкиндикте жүрүп жаткан динамиканын поляризация түрүндө өнүгүшүндө кеңири таркаган. Мисалы, гравитация жана потенциалдык моделдердин теориялары эң чоң өндүрүшү бар, эң көп топтолгон калкы бар борборлор үчүн өтө маанилүү экендиги жана алар «ядро-периферия» системасынын иштөө аспектерин жана бул системадагы шаарлардын орундарын түшүндүрө алат. Мындай системада шаарлар «экономикалык массаны» алып жүрүүчү нерсе түрүндө каралат, анын чен бирдиги катары өндүрүштүн көлөмү, калктын саны ж.б. каралат.

Экономика илиминде экономикалык же болбосо социалдык-экономикалык потенциал (СЭП) деп тигил же бул чарбанын аймагына кирген ресурстардын мүмкүнчүлүктөрүнүн суммаланган көрсөткүчү деп түшүндүрүлөт. Ал эми, статистика боюнча сөздүктө «экономикалык потенциал бүтүндөй элдик чарбанын жана мамлекеттин коомдогу өндүргүч күчтөрүнүн учурдагы өнүгүүсүнө жана аларды эффективдүү колдонулушуна жараша керектөөчү наркты түзүүчү жеке турган экономикалык райондун мүмкүнчүлүктөрүнүн жыйындысы» деп түшүндүрүлөт. Чоң Советтик энциклопедияда экономикалык потенциал «тармакталган элдик чарбанын өнөр жай жана айыл чарба продукцияларын өндүрүү, капиталдык курулуш иштерин жүргүзө ала турган, жүктөрдү ташуучу, анык бир тарыхый моменттерде калкка кызмат кыла ала турган мүмкүнчүлүктөр» дүн чогундусу деп каралат.

Эскертүү: ар түрдүү булактарда сөз

«экономикалык» же «социалдык-экономикалык» потенциал жөнүндө жүргүзүлөт, бирок ага карабастан бул эки терминдин чектери белгисиз бойдон калууда. Изилдөөнүн кийинки жазмаларында «социалдык-экономикалык потенциал», кыска - СЭП түрүндө берилет».

Э.Б. Алаев экономикалык география боюнча терминдерди түшүндүрүү сөздүгүндө территориянын потенциалы деп «өзгөрүп туруучу шартта факттан алынган тыгыздык менен пределдик (пределдик мүмкүнчүлүктөргө ээ болгон) тыгыздыктар ортосундагы (кошумча чыгымды, уюштуруу иштерин, жаңы ресурстардын ачылышы, техникалык прогрессти эсепке алагандагы) катыш; образ түрүндө айтканда потенциал – мүмкүнчүлүк, аны ишке ашыруу үчүн стандарттуу эмес иш жасоо, кошумча шарт түзүү деп түшүндүрүлөт.

Советтик экономикалык илимде потенциал түшүнүгү 60 жылдын аягынан 70 жылдарга чейин кеңири колдонулат. Кээ бир окумуштуулардын айтымы боюнча СЭП түшүнүгүнүн киргизилиш себебине ой жүгүртүп караганда, бир жагынан экстенсивдүү экономикалык өсүшкө жер байлыктардын азайып баратышы, экинчи жактан системанын түзүлүшүндө же иштеген иште камтылган, буга чейин практикада ишке ашырыла элек, кошумча резервдерди жана стимулдарды киргизүү деп каралат. СЭП – бул социалдык-экономикалык факторлордун, булактардын, демилге берүүчү себептердин, өндүргүч күчтөрдү колдонууну эффективдүү өстүрүү формаларынын жыйындысы. Ошондуктан, СЭПтин ишке ашуусу, ал ресурстардын кошумча булагына барабар.

СЭП көбүнчө бир өңчөй бир жактуу маселелер тибинде каралган жана кайрадан өндүрүүчү тармактардын бири-бирине катыштары же алардын өз ара функционалдык байланыштары түрүндө каралган. Кээ бир учурда СЭП улуттук байлыкка да теңештирилет (материалдык байлыктар менен бирге табийгат байлыктары). СЭП жөнүндө окумуштуулар бир нече аныктамаларды айтышкан. Мисалы: Р.З. Акбердин «СЭП – эң маанилүү продукциялардын түрлөрүн мүмкүн болушунча эң чоң көлөмдө чыгаруу» – деген аныктамасы Р.А. Белоусовдун «СЭП – системага камтылган чарбалардын коомдук керектүүлөрдүн муктаждыгын канагаттандыруу үчүн улуттук байлыктарды өздөштүрүү, кайрадан иштетип чыгуу жөндөмдүүлүгү» – деген ойлору, Б.И. Габдын «Потенциал ... деген, аны улуттук байлыкты түзүү үчүн өндүрүштүн жана адамдардын жасашкан аракеттери, каражаттары» – деген көз карашы, А.И. Самоукиндин «... Потенциал эл чарбасында иштеп жаткан же болбосо кайсы бир себептер менен учурда колдонулбай жаткан ресурстардын тобу менен мүнөздөлөт...» – деген аныктамалары белгилүү.

Жалпылап айтканда, экономика боюнча советтик адабияттарда «экономикалык потенциал» деген түшүнүктүн курамына өндүрүүнүн факторлору (табийгаттык-жер байлыктары, негизги фонддор,

эмгек ресурстары) сан жана сапат түрүндөгү баа менен кирген. Советтик план менен берилген системада бул факторлорду байланыштыруу маселеси көбүнчө уюштуруу-технологиясы катары каралган. Кээ бир учурда гана өндүрүш факторлорун баалоо методологиялык жактан татаал маселе деп каралган.

Бирок, 70-жылдары экономиканы өндүрүү мүмкүнчүлүктөрүн бир эле материалдык байлык, табийгат ресурстары жана жумушчу күчтөрдүн мүнөздөмөлөрү, башкача айтканда, ресурстук мүнөздөмөлөр толугу менен мүнөздөй ала албай тургандыгына ишеништи, аны толугу менен мүнөздөө үчүн каралган системага системдик көз карашта болуу зарылчылыгы туулду. Өз алдынча турган ресурстарга баа берүүдөн башка ошол системага жана анын байланыштарына «сапат» жагынан да баа берүү негизги фактор болуп саналат.

Мисалы, А.А. Задоя экономикалык потенциалга баа берүүдө «өндүрүштөрдүн байланыштарын эмес, негизги басымды өндүргүч күчтөргө жасоо керек» – деген туура пикирин айткан. Анын түшүнүгүндө элдик чарбанын потенциалына уюштуруу аспекти да кирет. М.Н. Миндорашвили

СЭПтин түзүлүшүнө анык бир образда жашап жаткан коомдогу кайрадан өндүрүүчү потенциалды да киргизген. Мындай көрүнүш керектөөчү менен өндүрүүчүнүн түзүлүшүнө өз таасирин тийгизген. Совет доорундагы ата мекендик адабияттарда, потенциалга берилген аныктамаларда ошол мезгилдеги көрүнүш – эң көп өндүрүү, ага жараша мүмкүн болгон бүт ресурстарды жумшоо болуучу. Бул ойдо «социалисттик кайрадан өндүрүү закону боюнча калктын мүмкүн болушунча муктаждыгын канааттандыруу» максаты коюлган эле.

Макроэкономиканын теориясында экономикалык потенциал, ресурстар толук пайдалангандагы өндүрүштүн көлөмү деп түшүндүрүлөт. Бирок, эмпирикалык тажрыйба жүргүзгөн учурда ресурстардын толук пайдаланылышы өндүрүш толук кубаттуулук менен иштеген учурдагы өндүрүштүн кубаттуулугун ал 10-20%, ошондой эле жумушчу күчтүн бардык санынан жумушу жок жумушчулардын 5,5-6,5% гана деңгээлин камсыз кыла алат. Мындай көрсөткүчтөр ар түрдүү мамлекеттерде ар түрдүү болушу ыктымал, бирок бардык учурда ресурстардын толук пайдаланылышы аларды 100% камсыз кыла албайт. Ошондуктан, экономикалык потенциал дегенде максималдык өндүрүштү айтпастан, аны бардык рыноктордо тең салмактуулукту сактап турган туруктуу аракетти айтса болот эле. «Потенциалдык өндүрүү – максималдуу өндүрүү эмес, болжол менен экономика дал ушундай иштөөгө мүмкүнчүлүгү бар: эгерде бизди бир суткада 18 сааттан иштөөгө мажбурласа, анда биз албетте көп өндүргөн болоор элек. Туура, мындай өндүрүү эгерде экономикадагы ар бир рынок узак мөөнөттөгү тең салмактуулук абалында кармалып турган шартта гана жашай алат».

Батышта каралган экономикалык теорияларда өндүрүүнүн факторлору катары эмгек жана капиталды түшүнүшсө, ошондой эле, бул түшүнүк алардын байланыш мүнөздөмөсү менен да түшүндүрүлөт. Ошол эле учурда алардын оптималдуу айкалышынын натыйжасы бул эркин коюлган рынокто бири-бирине көз карандысыз өндүргүчтөрдүн атаандаштыгы болуп эсептелет. Бир гана ушундай шарттарда ресурстар оптималдуу бөлүштүрүлөт жана мунун негизинде экономикалык системанын потенциалы максималдык деңгээлге жетет. Бирок, ушул эле учурда ресурстарды ушундай оптималдуу бөлүштүрүү, гипотезалык мүмкүнчүлүк, идеалдуу абал бойдон кала берет.

Ошентип, классикалык макроэкономика, экономикалык туруктуу өнүгүү мүмкүн экендигин пастулат катары карайт. Ал аркылуу качан гана бүткүл рыноктордо атандаандаштык курч мүнөздө жүрсө жана ал тууралуу толук информация (баа тууралуу) болсо, анда, калктын турмуш деңгээли өсөт жана байлык да өсөт. Эгерде, бүт рынокторду камтыган топто күчөтүлгөн атаандаштык жок болсо, анда сырттан таасир этүүчү (экстерндик) экологиялык мүнөздөмөнүн эффекти пайда болот.

Советтик экономикада баанын пайда болушуна эркиндик берилген эмес, бул болсо, өндүрүүнүн оптималдуу көлөмүнүн критерийин тандап алууга чоң таасирин тийгизген. Ишканалардын микроэкономикалык моделинде өзүнүн тАӨКан пайдасын максимациялоо максаты коюлат, бул учурда атаандаштыгы бар рынокто, ошол коюлган баа өндүрө турган продукциянын көлөмүнө өтө чоң таасирин тийгизет. Теория жүзүндө өндүрүүнүн деңгээлин техникалык мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланып максималдаштырса болот. Бул көрүнүш ишканалардын

кубаттуулугу деп каралат. Бул кадимки эле техниканын учурдагы мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып мүмкүн болушунча максималдык көлөмдөгү өндүрүүнү алуу болуп саналат. Ишкананын анык бир деңгээлдеги кубаттуулугуна жетүү үчүн кеткен акыркы чектеги чыгымдар ишкананын өсүп отурган кирешеси менен компенсацияланат. Качан, кайсы бир дэңгээлде, анык бир кубаттуулукка жетип, пределдик кирешелер менен чыгымдар бир-бирине барабар болгондо гана ишкананын тАӨКан пайдасы өзүнүн максималдык чегине келет. Эгерде ишкананын кубаттуулугун жетишилген деңгээлинен дагы жогорулата турган болсок, анда, ишкананын тАӨКан пайдасы төмөндөп кетет.

Ишканада канчалык даражада өндүрүштүн кубаттуулугунун колдонулушуна жараша өсүүчү же кыскаруучу пределдик чыгымдар пайда болот. Ишкана канчалык өзүнүн толук кубаттуулугуна жакындаган сайын, ошончолук пределдик чыгымдар кескин түрдө өсөт. Мындай көрүнүштү бүт чарбага таркатса болот.

Адабияттар:

1. Р.А. Белоусов Стержень экономики, М., 1979, 32бет.
2. Б.И. Габ Рост экономического потенциала., 1972, 3б.
3. А.И. Самоукин Потенциал и потенциальный результат промышленного производства. Киев, 1990.
4. Самоукин А.Ж. О содержании понятия потенциала общества / Методология статистического изучения социально-экономического потенциала. М., 1986, 7 с.
5. Задоя А.А., Народнохозяйственный потенциал и интенсивность воспроизводства, Киев, 1986
6. Миндорашвили М.И. Методика статистического анализа промышленного потенциала региона, автореф. дисс., Тб., 1988.

Рецензент: к.э.н., доцент Жапаров Г.Д.